

Werkende moeders en kindercentra in Nederland ¹

L. E. van Rijswijk-Clerkx

Inleiding

De strijd voor de emancipatie van de vrouw zou zo moeilijk niet zijn als de vrouw niet, vanwege het feit dat zij kinderen baart en zoogt, meestal tot taak had gekregen de belangrijkste verzorger en socialisator van haar babies en peuters te zijn, zoals in onze cultuur. Wij beschouwen het als een aspect van de emancipatie van de vrouw dat zij kan gaan werken (anders dan werk in eigen huishouding) als zij dat wenst.² Ook als zij een baby of kleuter heeft.

Er zijn andere culturen, en andere perioden uit onze eigen cultuurgeschiedenis, waarin de moeders van jonge kinderen produktief werkzaam konden zijn terwijl ze hun babies en/of peuters goed verzorgd wisten. In die andere culturen of tijden bestond dan een andere familie- en samenlevingsstructuur die het mogelijk maakte dat er altijd andere personen (meestal ook vrouwen) waren die deze zorg van haar overnamen of met haar deelden.

In ons land overheerst thans het 'moderne' gezin, dat ideaaltypisch als volgt te omschrijven is: Het is klein van omvang; de vader vervult een kleine gezinsrol en een grote arbeidsrol; de moeder vervult een grote gezinsrol en geen arbeidsrol: de vader is onmisbaar als kostwinner, de moeder als socialisator van de jonge kinderen. Delen van de moederrol kunnen slechts op sociaal aanvaardbare wijze vervuld worden door leden van het familienetwerk en eventueel door personeel. Het kindercentrum is pas sinds de late zestiger jaren een sociaal aanvaard instituut geworden, waarheen moeders hun jonge kinderen kunnen brengen.

Heeft de opkomst van het kindercentrum misschien iets te maken met een eventuele toename van het aantal werkende moeders? We vragen ons af hoe vrouwen de problemen waarvoor zij komen te staan oplossen als zij hun werk met hun moederzijn willen combineren en in hoeverre de kindercentra daarbij een rol spelen.

Centrale probleemstelling

Is het aantal werkende moeders met tenminste een kind jonger dan 4 jaar de

laatste tijd absoluut en/of relatief toegenomen? En als dit zo is, houdt dit dan enig verband met de groei van het aantal kindercentra in ons land?

Definities

Onder 'werken' van de vrouw verstaan wij elke vorm van werken, anders dan huishoudelijk werk voor het eigen gezin, zowel binnens- als buitenshuis, zowel part-time als full-time, waar men een geldelijke vergoeding voor ontvangt. In de door ons te gebruiken bronnen worden andere en van elkaar weer verschillende definities gebruikt, wij zullen die zonodig ter plaatse aanhalen. Dit feit maakt dat de cijfers moeilijk onderling vergelijkbaar zijn.³ Wij kunnen alleen proberen na te gaan of de tendens die wij bij het ene soort bronnenmateriaal constateren, ook terug te vinden is in een ander soort bronnenmateriaal. Het woord 'kindercentrum' wordt gebruikt 'als verzamelnaam voor allerlei vormen van kinderopvang zoals speelgroepen, (kinder)speelzalen, (kinder)-dagverblijven, crèches, overblijfcentrales en andere gelegenheden waar kinderen tot en met de leerplichtige leeftijd regelmatig en onder verantwoorde leiding in een groep van leeftijdgenootjes kunnen spelen op een manier die bij hun ontwikkelingsfase past'.⁴ Wij zullen ons in dit artikel beperken tot kindercentra die kinderen beneden 4 jaar opnemen.

Subprobleemstellingen

1 – Er wordt geconstateerd dat het aantal werkende vrouwen in Nederland in de periode 1960-1972 is toegenomen. Is ook het aantal werkende moeders met jonge kinderen (jonger dan 4 jaar) toegenomen? In dezelfde mate? En welke categorie moeders is vooral gaan werken, vergeleken dus met de niet-werkende moeders (leeftijd, opleiding)?

2 – Er wordt geconstateerd dat het aantal kindercentra in het eind van de zestiger jaren sterk begon toe te nemen. In hoeverre bieden deze nieuwe kindercentra een oplossing voor de werkende moeders?

3 – Als moeders met jonge kinderen werken, moeten anderen meestal voor haar kinderen zorgen. Wie zorgen voor haar kinderen, en is daar in deze periode enige verandering in gekomen?

1 De werkende moeders

In deze paragraaf behandelen wij de eerste probleemstelling.⁵ De voornaamste bronnen zijn: volkstellingsgegevens, fiscale tellingen, arbeidskrachtentelling en onderzoeken.⁶

1.1 Werkende vrouwen – In de periode van 1947 tot 1960 nam de deelname

van de vrouwen aan het arbeidsproces absoluut en relatief af, nl. van 28.9 % naar 25.3 % van alle vrouwen van 14-64 jaar. Dit in tegenstelling tot de meeste andere westerse landen.⁷ Na 1960 komt de ommekeer. In de periode van 1960 tot 1971 is het aandeel van de werkende vrouwen zowel absoluut als relatief gestegen, nl. van 25.3 % tot 29.6 %.⁸

1.2 Werkende gehuwde vrouwen – Het is vrij algemeen bekend dat het percentage vrouwen dat werkt in Nederland, vergeleken met andere westerse landen uitzonderlijk laag is. Het blijkt dat dit geheel toegeschreven moet worden aan de geringe deelname van gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces.

In alle landen van de Europese gemeenschap is in 1968/69 meer dan de helft van de vrouwen die werken gehuwd, behalve in Nederland, daar is het 28.2 %.⁹

Hoe is de ontwikkeling gegaan sedert 1947? Het aantal gehuwde vrouwen met een beroep liep terug van 9.9 % tot 6.8 % van alle gehuwde vrouwen. Het C.B.S. geeft het volgende commentaar: enerzijds vond een teruggang plaats van het aantal vrouwen dat meewerkt in het bedrijf van de echtgenoot, anderzijds was er een toename van de overige gehuwde vrouwen met een beroep. Deze toeneming was echter onvoldoende om de eerstgenoemde teruggang te compenseren.¹⁰

Deze nieuwe tendens van het werken van gehuwde vrouwen, anders dan in het bedrijf van hun man, die dus al voor 1960 begint, zet daarna zeer sterk door. Tussen 1960 en 1971 zien we de deelname van de gehuwde vrouwen nl. toenemen van 6.8 % tot 16.0 % van alle gehuwde vrouwen. En dat terwijl het percentage werkenden onder de ongehuwde vrouwen in die periode constant blijft!¹¹ Dat betekent dat de stijging van het percentage vrouwen dat een beroep uitoefent van alle vrouwen boven de 15 jaar (zie 1.1) geheel voor rekening komt van de gehuwde vrouwen!¹²

Binnen de categorie gehuwde werkende vrouwen zijn alle leeftijdscategorieën in omvang toegenomen, verhoudingsgewijs vooral die van 20-34 jaar.¹³ Verschillende onderzoeken constateren dat het vooral de gehuwde vrouwen met een hogere opleiding zijn die gaan werken.¹⁴

Niet al deze vrouwen hebben een volledige werkkring. Het part-time werken is de laatste tijd in omvang sterk toegenomen. Uit verschillende onderzoeken blijkt, dat het vooral de gehuwde vrouwen zijn die part-time banen nemen.¹⁵

1.3 Werkende moeders – Hoe staat het nu met de moeders en wel, gezien onze probleemstelling, met de moeders die ten minste één kind hebben dat jonger is dan 4 jaar?

Het eerste probleem waarvoor wij komen te staan is dat het buitengewoon moeilijk is in statistieken en onderzoeken die moeders met ten minste één kind jonger dan 4 jaar te vinden.

1.3.1 Leeftijdsgrens der kinderen – Het is opmerkelijk en m.i. ook typerend voor zowel de maatschappelijke als de wetenschappelijke situatie dat bij het onderzoek naar werkende moeders zo willekeurig omgesprongen wordt met de leeftijdsgrens van de kinderen. De meest zinvolle indeling is die van 0-4 jaar, van 4-6 jaar en van 6-12 jaar. Dat de grens bij 4 jaar (d.i. het einde van het derde jaar) gelegd moet worden heeft te maken met de toelatingsleeftijd van de kleuterschool. De mogelijkheden om te werken voor de moeder zijn principieel anders als haar kind jonger dan 4 jaar, of ouder dan 4 jaar is.

Deze indeling wordt vrijwel niet gebruikt. Soms wordt de grens bij 6 jaar gelegd¹⁶, soms bij 7 jaar¹⁷, dan weer bij 5 jaar.¹⁸ Soms wordt de categorie moeders met één of meer kinderen beneden een bepaalde leeftijd (bijv. 5 jaar) van verder onderzoek uitgesloten 'omdat beneden die leeftijd de kinderen meestal nog thuis zijn, terwijl zij boven die leeftijd doorgaans naar school gaan'.¹⁹ Die onderzoekers hebben zich niet goed op de hoogte gesteld: 70 % van de 4-jarigen in Nederland bezoekt in 1964 de kleuterschool.²⁰

Hoewel de gegevens dus zeer verschillend zijn, willen we toch een poging wagen ontwikkelingen te ontdekken.

1.3.2 Aantallen werkende moeders – Allereerst moeten we vermelden dat de statistieken en onderzoeken vooral letten op de gehuwde, eventueel gehuwd geweest zijnde moeders. Over ongehuwde werkende moeders heb ik onvoldoende gegevens gevonden.²¹

Ook nu valt weer op dat Nederland een afwijkende plaats inneemt onder de West-Europese landen. Zoals het aandeel van de gehuwden onder de werkende vrouwen klein is, zo is dat ook met de moeders. Sullerot meldt dat in Nederland in 1969 van alle gehuwde vrouwen jonger dan 45 jaar die een beroep uitoefenen, 48.7 % één of meer kinderen had. In andere landen is dit percentage: Duitsland 52.2 %, Frankrijk 60.3 %, Italië 72 % en België 61.5 %.²²

In 1960 worden door de Volkstelling 35.632 werkende gehuwde vrouwen geteld met kind(eren) beneden de 6 jaar.²³ Omdat ik niet weet hoeveel gehuwde vrouwen in Nederland een of meer kinderen beneden de 6 jaar hebben kan ik niet nagaan welk percentage van hen werkt. De Voorlopige Uitkomsten van de Volkstelling van 1971 geven nog geen cijfers over dit punt, zodat geen vergelijking gemaakt kan worden.

Boelmans-Kleinjan maakt een interessante vergelijking op basis van de inkomensstatistieken van het C.B.S. van 1964 en 1967. Zij constateert een relatief zeer sterke toename van het buitenhuis werken onder de jongeren (echt-

genoot jonger dan 30 jaar) en daarbinnen slechts een gering verschil tussen de vrouwen met en die zonder kinderen.²⁴ In 1967 zijn er volgens de C.B.S. inkomensstatistiek 41.236 werkende gehuwde moeders met een man jonger dan 30 jaar en één of meer kinderen.²⁵

Een voorzichtige conclusie kan dus zijn dat er niet alleen tussen 1960 en 1970 relatief en absoluut meer, vooral jonge gehuwde vrouwen zijn gaan werken, maar dat onder hen de moeders met jonge kinderen niet achtergebleven zijn, in tegendeel zelfs: hun aandeel is relatief groter geworden. Aan het einde van de zestiger jaren zijn het er ca. 40.000. We kunnen het aandeel van de werkende moeders met jonge kinderen niet uitdrukken in een totaal van alle moeders met jonge kinderen. Daartoe ontbreken ons de gegevens.

Sommige steekproefonderzoeken doen dat wel. Het onderzoek van Van Doorne-Huiskes in Utrecht dat een steekproef van moeders met kinderen beneden de 4 jaar bestudeert, vindt dat 15 % werkt.²⁶ Het door mij in een Amsterdamse buurt uitgevoerde onderzoek naar crèchebehoefte bij een soortgelijke steekproef vindt 20 %.²⁷

Een recent onderzoek van de Ned. Stichting voor Statistiek bij een representatieve Nederlandse steekproef van 4800 geeft een tabel van gehuwde vrouwen (al dan niet werkend) naar leeftijd.²⁸ Wij kijken daarbij naar de leeftijdsgroepen vrouwen beneden de 40 jaar, omdat de kans op aanwezigheid van kinderen jonger dan 4 jaar daar het grootst is (tabel 1).

Tabel 1:

Gehuwde vrouwen met kinderen, werkend en niet-werkend, naar leeftijdscategorie

	zonder werk	werkt < 15 uur	part- time	full- time	totaal werkend	algemeen totaal	perc. wer- kenden van leeftijds- categorie
< 18 jaar	0	0	0	0	0	0	—
18-19	6	0	0	0	0	6	0 %
20-24	75	1	4	2	7	82	8.4 %
25-29	171	17	17	11	45	216	20.8 %
30-34	142	15	15	10	40	182	22.0 %
35-39	125	15	13	13	41	166	24.7 %
	519	48	49	36	133	652	20.4 %

(Bron: Sociaal Cultureel Planbureau. *Leefsituatie Survey 1974*. Grondmateriaal tabel 02.024B.)

We zien dus dat van die leeftijdscategorieën gehuwde vrouwen die vermoedelijk één of meer kinderen beneden de 4 jaar hebben ruim 20 % werkt. Een percentage dat overeenstemt met de uitkomsten uit de kindercentra-behoefte onderzoeken in Utrecht en Amsterdam die wij hierboven vermeldden.

Er is weinig bekend over de invloed van de opleiding. Eén onderzoek is echter van belang. Van Arkel-Merens e.a. deden een onderzoek onder 1078 vrouwelijke afgestudeerden te Leiden, die gehuwd zijn of waren. Van de vrouwen zonder kinderen werkt 75 %, van de vrouwen met kinderen boven de 6 jaar werkt 56 % en van de vrouwen met kinderen beneden de 6 jaar werkt 55 %.²⁹ Dat wil zeggen dat vrouwen met een dusdanige hoge opleiding zich zeer weinig door hun kinderen belemmerd voelen bij hun beroepsuitoefening.

1.3.3 Werkende moeders en part-time werk – We zagen reeds dat het part-time werken toegenomen is, en dan vooral onder de gehuwde vrouwen. De weinige gegevens die er zijn over vrouwen met jonge kinderen, wijzen alle in de richting dat zij vaker part-time werken dan anderen.³⁰

Bij de moeders die een kind beneden de 4 jaar hebben, lijkt er een voorkeur te bestaan voor avondwerk.³¹

1.4 Conclusie – Helaas ontbreken ons de gegevens om exact aan te geven hoeveel werkende moeders met kinderen jonger dan 4 jaar er zijn en in welke mate deze categorie is toegenomen. We moesten ons erg behelpen door naar andere leeftijdscategorieën te kijken, hoewel de probleemstelling daardoor versluierd wordt. We hebben veel gehad aan de studie van Boelmans-Kleinjan, die ons ervan overtuigde dat er tussen 1960 en 1970 een toename heeft plaats gevonden van werkende (gehuwde) moeders met jonge kinderen.

We formuleren de belangrijkste conclusies als hypothesen:

1 Hypothese: Het aandeel van de moeders met jonge kinderen binnen de categorie werkende gehuwde vrouwen is relatief (en absoluut) sterker geworden. Aan het eind van de zestiger jaren zijn het er ca. 40.000.

2 Hypothese: Naarmate de vrouw meer opleiding heeft gehad is de aanwezigheid van (jonge) kinderen minder een belemmering voor haar om te (gaan) werken.

3 Hypothese: Part-time werken komt relatief meer voor bij moeders met jonge kinderen.

4 Hypothese: Moeders met jonge kinderen hebben vaker dan anderen voorkeur voor werk in de avonduren.

2 De kindercentra

In deze paragraaf zullen we ons bezig houden met de tweede sub-probleemstelling. Deze luidt:

'Er wordt geconstateerd dat het aantal kindercentra in het eind van de zestiger jaren sterk begon toe te nemen. In hoeverre bieden deze nieuwe kindercentra een oplossing voor de werkende moeders?'

We hebben de beschikking over twee inventariserende onderzoeken waarin o.a. gevraagd werd naar het jaar van oprichting van het kindercentrum: één uit 1969 in 25 grote gemeenten en één uit 1972 in Amsterdam.

In november 1969 deed CRM in samenwerking met NIMAWO een inventariserend onderzoek naar kindercentra in 25 gemeenten boven de 75.000 inwoners.³²

Hun totaal aantal ligt vermoedelijk lager dan het destijds werkelijk aanwezige aantal kindercentra. Om antwoord te krijgen op de door ons gestelde vragen onderwierpen wij het basismateriaal aan een secundaire analyse.³³

Het Bureau voor Statistiek der Gemeente Amsterdam deed in april 1972 een onderzoek met behulp van een schriftelijke vragenlijst bij kindercentra in Amsterdam.³⁴ In dit onderzoek worden de verbanden die ons interesseren bestudeerd en gerapporteerd.

2.1 Groei van kindercentra – Eerst iets over die spectaculaire groei. Vlak na de oorlog waren bij de Centrale Vereniging voor Kinderbewaarpplaatsen in Nederland een twintigtal kinderbewaarpplaatsen aangesloten (hele dag opvang). Volgens het bestuur van deze vereniging waren er toen geen andere bewaarpplaatsen.³⁵ Voorschooltjes moeten er toen wel geweest zijn. In 1970 werd, na het ontstaan van de zg. peuterspeelzalen (waarover straks meer), de Werkgemeenschap Kindercentra in Nederland opgericht. Er sloten zich direct al ca. 100 kindercentra aan. In 1972 waren dit er 600, eind 1973 1100, medio 1975 1500. Het totaal aantal kindercentra in Nederland wordt thans op ruim 2500 geschat.³⁶

Opmerkelijk is dat in de periode dat het aantal kindercentra weinig toenam, nl. tussen 1947 en 1960, het aantal kinderen van 0-4 jaar in Nederland sterk steeg: van (afgerond) 987.000 tot 1.023.300. Terwijl in de periode dat het aantal kindercentra sterk vermeerderde, nl. tussen 1960 en 1970 (1973) het aantal kinderen van 0-4 jaar in Nederland juist aanzienlijk afnam: van 1.023.300 tot 950.226 in 1970 (en 919.605 in 1973).³⁷

Om nu te weten of die groei ook tegemoet komt aan de behoeften van werkende moeders, zullen we nagaan welke de ontwikkeling is van de kindercentra die moedergericht zijn, d.w.z. die het de moeder mogelijk maken een beroep uit te oefenen.

2.2 *Soorten kindercentra* – Nu volgt eerst een omschrijving van de termen die hieronder gebruikt zullen worden:

a – speelzalen (ook: ochtendspeelzalen of peuterspeelzalen): kindercentrum dat alleen 's ochtends 3 à 4 uur open is, vaak niet alle ochtenden van de week. Kinderen meestal tussen 2 en 4 jaar, niet steeds dezelfde kinderen;

b – voorschooltje (ook: peuterschooltje of peuterklasje): een kindercentrum dat de normale schooltijden volgt en schoolvakanties heeft; veelal aangesloten bij een (kleuter)school. Vaak alleen 3-jarigen, meestal steeds dezelfde kinderen;

c – halve dagverblijf: een kindercentrum dat minstens 5 aaneengesloten uren open is, altijd 's ochtends;

d – hele dagverblijf: een kindercentrum dat 8 à 10 uren open is. Geen schoolvakanties. Vaak heel jonge kinderen.

e – bedrijfscreches, een kindercentrum geëxploiteerd door een bedrijf ten behoeve van werknemers, meestal van type c of d.

De afgrenzingen zijn niet altijd duidelijk; we zijn gebonden aan de onderzoeken. Bovendien zijn er ook in de praktijk zoveel soorten met allerlei tussenvormen dat het ook moeilijk is een kloppende indeling te maken.

2.3 *Periode van oprichting* – Kunnen we, lettend op de oprichtingsdata, een indruk krijgen van de historische ontwikkeling? Ten dele: een onzekere factor wordt gevormd door de kindercentra die opgeheven zijn. Toch menen we, op basis van beide onderzoeken, enkele trends te kunnen onderscheiden:

Speelzalen vormen een recent verschijnsel. Schooltjes waren er al lang en nemen gestaag toe. De hele dagverblijven werden voor een belangrijk deel voor de oorlog opgericht. De bedrijfscreches zijn van recente datum. In beide onderzoeken blijkt dat het particulier initiatief het meest actief was op het terrein van de hele dagverblijven.³⁸ Van de hele dagverblijven werd er ca. 30 % door particulieren opgericht, van de overige kindercentra slechts ca. 10 %. Een particulier is in dit geval een mevrouw (of echtpaar) die in eigen woonhuis kinderen opneemt en verzorgt tegen betaling.

2.4 *Moeder-gerichte kindercentra* – Ten behoeve van de beantwoording van onze probleemstelling verdelen we alle kindercentra in twee categorieën³⁹:

(1) moedergerichte kindercentra, deze maken het de moeder mogelijk een werkkring te hebben (tenminste part-time). Hiertoe zijn te rekenen: hele dagverblijven, halve dagverblijven, bedrijfscreches en schooltjes met overblijfmogelijkheid;

(2) niet-moedergerichte kindercentra, deze zijn qua openingstijden niet afgestemd op het werken van de moeder: speelzalen en schooltjes zonder overblijfmogelijkheid.

L. E. van Rijswijk-Clerkx Kindercentra in Nederland

Deze indeling pasten we toe op de gegevens uit beide onderzoeken en we krijgen dan de volgende tabellen (2A en B en 3A en B). Omdat het gaan werken van moeders na 1960 toeneemt en we daarmee verband zoeken wat betreft de ontwikkeling van de kindercentra, leggen we ook nu de grens bij 1960. Eerst de grote gemeenten, vervolgens voor Amsterdam.

Tabel 2a en b

moedergerichte kindercentra in 25 grote gemeenten 1969

	opgericht voor 1960	aanwezig eind 1969
hele dagverblijven	28	58
halve dagverblijven	2	7
totaal	30	65

niet-moedergerichte kindercentra in 25 grote gemeenten 1969

	opgericht voor 1960	aanwezig eind 1969
speelzalen	7	57
schooltjes	38	59
totaal	45	116

Tabel 3a en b

moedergerichte kindercentra in Amsterdam 1972

	opgericht voor 1960	1969	aanwezig in 1972
bedrijfsreches	0	2	6
hele dagverblijven	8	9	22
halve dagverblijven	2	6	7
schooltjes met overblijven	4	6	8
totaal	14	23	43

niet-moedergerichte kindercentra in Amsterdam 1972

	opgericht voor 1960	1969	aanwezig in 1972
speelzalen	4	18	45
schooltjes zonder overblijven	10	14	25
totaal	14	32	70

De gemiddelde bezetting van dagverblijven en speelzalen wordt berekend op ca. 60 kinderen.⁴⁰ De capaciteit van het dagverblijf is meestal wel groter dan die van de speelzaal, maar het dagverblijf heeft een constante bezetting en de speelzaal vaak wisselende groepen.

Door de beschikbare gegevens beperkt onze informatie zich tot de steden. Hadden we materiaal van heel Nederland dan zou het aandeel van de niet-moedergerichte kindercentra (speelzalen!) veel groter zijn. Uit een ledenlijst van de Werkgemeenschap Kindercentra in Nederland van 1972 blijkt dat provincies als Drente en Gelderland veel speelzalen hebben maar geen of bijna geen dagverblijven.⁴¹

Als we nu even afzien van de onzekere faktor van de opheffing van kindercentra, kunnen we stellen dat niet-moedergerichte kindercentra meer in aantal toegenomen zijn dan moedergerichte kindercentra. De moedergerichte kindercentra namen toe met 50 à 100 % tot 1969 en ca. 200 % tot 1972; de niet-moedergerichte kindercentra namen toe met 100 % à 150 % tot 1969 en ca. 400 % tot 1972.

2.5 Conclusies – De gegevens laten niet toe zeer nauwkeurige conclusies te trekken. De werkelijke aantallen liggen vermoedelijk hoger. De gegevens zijn beperkt tot de steden. De classificatie is onzuiver. We weten niet hoeveel en welke kindercentra werden opgeheven. Sommige conclusies geven we daarom de vorm van hypothesen:

1 – De kindercentra zijn tot 1960 weinig en na 1960 zeer sterk in aantal toegenomen.

2 – De grote vlucht der kindercentra moet vooral toegeschreven worden aan de peuterspeelzalen. Dit is een nieuwe vorm van kindercentrum, die 's morgens enkele uren open is, en vaak niet alle ochtenden van de week.

3 – Hypothese: moedergerichte kindercentra zijn minder sterk in aantal toegenomen dan niet-moedergerichte kindercentra. De eerste zijn tussen 1960 en 1970 vermoedelijk nauwelijks verdubbeld, de laatste minstens verdrievoudigd.

4 – Hypothese: het particulier initiatief was relatief het meest actief op het terrein van de moedergerichte kindercentra. Particulieren (vrouwen die in eigen woonhuis kinderen opnemen) bemerkten dus de behoefte aan hele dag opvang en realiseerden die, waar de instellingen (om welke redenen dan ook) verstek lieten gaan.

3 De kinderen

De derde subprobleemstelling luidt:

'Als moeders met jonge kinderen werken, moeten anderen meestal voor haar

kinderen zorgen. Wie zorgen voor haar kinderen, en is daar in deze periode enige verandering in gekomen?’

Het ging daarbij om de kinderen beneden de kleuterschoolleeftijd, dus van 0-4 jaar.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden werden veel documenten doorgenomen: verslagen, nota's, rapporten e.d. Slechts weinige hiervan hadden betrekking op oorspronkelijk empirisch onderzoek en als dit zo was, dan werd er zelden ingegaan op de verzorging van de jonge kinderen van werkende moeders. Men vraagt zich allicht af, wat de reden is voor dit gebrek aan belangstelling: was men er zo zeer van overtuigd dat moeders met jonge kinderen in Nederland niet werken, of misschien niet behoren te werken ⁴²? We vinden slechts één duidelijk op dit onderwerp gericht onderzoek uit 1957, terwijl er pas na 1970 meer belangstelling voor komt.

3.1 De verzorging van de jonge kinderen van werkende moeders – De eerste (en beste) bron die we na 1957 over de verzorging van jonge kinderen van werkende moeders vinden is het klassiek geworden 'Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen' van Schellekens-Ligthart uit 1957. In de inleiding noemt H. Verwey-Jonker dit rapport 'een eerste onderzoek naar de concrete situatie van de werkende gehuwde vrouwen in Nederland'. De steekproef bestond uit 380 personen, die buitenshuis werkten, een volledige of zo goed als volledige werkweek hadden, minstens één jaar werkten en thuiswonende kinderen beneden de 18 jaar hadden. Er werd gelet op spreiding over beroepsniveau en welstandsklasse, over regio, godsdienst, burgerlijke staat, gezinsgrootte en leeftijd van de vrouw. De steekproef was dus niet a-select.

Binnen deze steekproef waren 59 vrouwen die nog-niet-schoolgaande kinderen hadden.⁴³ Schellekens-Ligthart ging na door wie ze verzorgd werden.⁴⁴ De belangrijkste resultaten voor ons doel zijn:

1 – Het gebruik van de kinderbewaarplaats komt sporadisch voor (4 van de 59 gevallen) en dan nog alleen bij de lagere beroepsniveaus. In werkelijkheid zal het aandeel kinderbewaarplaats-gebruikers groter zijn, omdat dit geen representatieve steekproef was. Er zijn immers meer arbeiders dan 'kunstbeoefenenden' en intellectuelen.

2 – Terwijl dus het gebruik van de kinderbewaarplaats beperkt is tot de lagere beroepsniveaus, maken de middelbare en hogere beroepsniveaus veel gebruik van betaalde hulp (80 %).

In 1967 doet Philips N.V. een onderzoek ten behoeve van de opzet van een experiment met een 'industriële atelier voor part-time werkende gehuwde vrouwen'.⁴⁵ Er werden 120 gehuwde vrouwen bezocht die belangstelling toonden voor part-time werk bij Philips. Uit het verslag neem ik één zin over, om te laten zien hoezeer het werken van moeders met jonge kinderen buiten

het gezichtsveld van de opdrachtgevers lag. 'Bij het huisbezoek werden in het bijzonder de gezinsomstandigheden besproken en is nagegaan in hoeverre het part-time werken verantwoord was voor de betreffende vrouw. Moeders met babies of kleuters werd het werken steeds ontraden. Crèches zijn niet aanwezig, er bestaan ook geen plannen voor'.⁴⁶

Toch bestond er toen al sedert 1961 een bedrijfscrèche bij Verkade; lange tijd de enige.⁴⁷

De onderzoeken van Willems en Janmaat (1968), van Van Arkel-Merens (1970) en van d'Acona (1974) brengen, òf vanwege de onderzoeksopzet òf om technische redenen, geen gegevens over de verzorging der jonge kinderen. Aan de gegevens van het zg. Margriet-onderzoek⁴⁸ en het I.P.M.-onderzoek⁴⁹ hebben we voor dit doel weinig. Ook het onderzoek van Sullerot met gegevens uit 1968-70 over de vrouwenarbeid in de landen van de Europese gemeenschap stelt teleur op het door ons bestudeerde punt.

In 1970 werden twee onderzoeken uitgevoerd speciaal gericht op moeders met kinderen beneden de 4 jaar en hun behoefte aan kindercentra. Het ene onderzoek werd uitgevoerd door het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Utrecht en vond plaats bij een a-select getrokken en voor de stad Utrecht representatief te achten steekproef bestaande uit 400 personen.⁵¹ Er wordt gevonden dat 15 % van de moeders werkt⁵², en dat van hen 19 % gebruik maakt van een kindercentrum.⁵³ De overigen (81 %) 'vindt dus andere oplossingen: familie, bureu en nog andere alternatieven'.⁵⁴

Tenslotte is er het onderzoek dat in het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam door mij in dezelfde periode uitgevoerd werd in twee aan elkaar grenzende Amsterdamse buurten met een overwicht van arbeidersgezinnen (ca. 70 %).⁵⁵ Er werden hier moeders met kinderen beneden de 4 jaar geïnterviewd, een a-selecte en representatief te achten steekproef. Van hen werkte 20 %. Als we vragen hoe het met de kinderen gaat, krijgen we een soortgelijke uitkomst als het Utrechtse onderzoek: Het merendeel van de moeders die werken (80 %) brengt hun kind niet naar een kindercentrum. De belangrijkste oppas is de man, hij wordt 19 keer genoemd van de 45 gevallen (42.2 %). Dat kan in al die gevallen – en dat waren er betrekkelijk veel – dat de vrouw 's avonds of 's nachts werkt. Moeder zelf past ook vaak op haar eigen kind als ze werkt, dat geldt voor situaties als thuiswerk en werk in eigen zaak. Moeders moeder wordt maar in 11 % van de gevallen als oppas genoemd. Personeel als oppas kwam in deze buurt sporadisch voor.⁵⁶ Als het voorkomt is dat bij vrouwen met een hoog beroepsniveau. Werkende moeders met een hoog beroepsniveau spreken wel de behoefte uit aan een kindercentrum, maar geen van hen brengt hun kind.⁵⁷

We hebben de indruk uit ons eigen onderzoek en uit het Utrechtse onderzoek

dat de moeders het probleem in eerste instantie proberen binnen het eigen gezin op te lossen, hetzij door waar mogelijk zelf op het kind te letten tijdens het werk, hetzij door 's avonds te gaan werken als de man thuis is en het kind slaapt.

Deze conclusie lijkt erg op die van Schellekens-Ligthart in 1957, die schrijft: 'De huisvrouw, die een werkring accepteert, zal een aantal voorzieningen treffen voor de verzorging van haar huishouden en kinderen tijdens haar afwezigheid maar zij zoekt naar oplossingen, die zoveel mogelijk de 'normale' situatie van het gezin met een altijd aanwezige moeder benaderen'.⁵⁸

Is er dan wat betreft de verzorging van de kinderen van werkende moeders niets veranderd tussen 1957 en 1970? Laten we beginnen met te stellen dat het uiterst moeilijk is met ja of nee te antwoorden. De gegevens laten ons in de steek. Er zijn uit de door ons bestudeerde periode slechts drie, tenminste op dit punt, enigszins betrouwbare bronnen.⁵⁹ We moeten ons dus tot deze beperken. Dan blijkt dat ze onderling moeilijk te vergelijken zijn. De onderzoeken uit 1970 (Utrecht, Amsterdamse buurten) vertonen voldoende overeenkomst in opzet om met elkaar vergeleken te kunnen worden.⁶⁰ Maar het onderzoek van Schellekens-Ligthart wijkt sterk af door de anderssoortige steekproef. Voorlopig moeten we het bij de volgende opmerkingen laten: Van de 59 vrouwen met een volle baan en een nog-niet-schoolgaand kind die Schellekens-Ligthart in 1957 interviewde maakten slechts 4 gebruik van het kinderdagverblijf: 3 arbeidsters (van de 26) en 1 kantoorbediende (van de 9) of te wel ca. 10 % van deze 2 categorieën. De onderzoeken in Utrecht en de Amsterdamse buurten vonden 20 %, maar dit zijn niet allemaal full-time werkende vrouwen.

Heel voorzichtig kunnen we misschien zeggen dat deze gegevens de indruk wekken dat het gebruik van kindercentra door werkende moeders iets is toegenomen. Of het ook is uitgebreid naar vrouwen uit hogere beroepsniveaus valt uit deze onderzoeksgegevens niet af te leiden.

3.2 Conclusies – Ook hier weer geldt – en nog meer dan in de beide vorige paragrafen – dat er onvoldoende materiaal is om duidelijke conclusies te kunnen trekken. We kiezen daarom weer voor de vorm van hypothesen:

1 – Hypothese: Het gebruik van kindercentra door werkende vrouwen is iets doch niet veel toegenomen.

2 – Hypothese: Terwijl het gebruik van kindercentra met de bedoeling dat de moeder gaat werken vroeger beperkt was tot arbeidstersvrouwen is dat nu uitgebreid naar midden-klasse vrouwen.

3 – Hypothese: Nog steeds werkt het merendeel der moeders met jonge kinderen (80 %) zonder van een kindercentrum gebruik te maken.

4 Slotconclusie

4.1 Resultaten van deze studie – Onze slotconclusie die we als nader te toetsen stelling formuleren luidt: De spectaculaire groei van het aantal kindercentra in Nederland heeft weinig te maken met de geconstateerde toename van het aantal werkende moeders. Er zijn weliswaar meer dagverblijven gekomen die kinderen van werkende moeders verzorgen, maar het oude patroon heeft zich gehandhaafd: moeders geven er de voorkeur aan hun kind te laten verzorgen door gezins- of familieleden.

Het is niet mogelijk voor deze situatie in dit artikel een enigszins bevredigende verklaring te geven. In het Krecheprojekt zijn wij bezig met verschillende onderzoeken die deze verklaring naderbij moeten brengen. Daartoe maken wij allereerst een intensieve historisch-sociologische studie van de peuterspeelzaalbeweging, zoals we het proces noemen van het ontstaan in 1968 en de diffusie daarna van het nieuwe soort kindercentrum dat zo snel geadopteerd werd. Tevens letten wij op de ontwikkeling van de oude vormen van kindercentra en op de recente acties voor meer, betere en goedkopere dagverblijven. Daarnaast gaat onze aandacht naar veranderingen in gezin, socialisatie en de daarachter liggende macro sociale processen. Hier willen we slechts wijzen op enkele in de huidige situatie werkende factoren:

– Alhoewel de norm dat het jonge kind altijd bij de moeder behoort te zijn, mede door de 'speelzaalbeweging', bezig is te veranderen, daarom is het dagverblijf nog niet aanvaard. De houding tegenover het dagverblijf is nog overwegend traditioneel (alleen voor noodgevallen) en negatief (niet goed voor het kind).

Het kan zijn dat men vooral de oude bewaarplaats in gedachte heeft, en de ouders onvoldoende informatie hebben over de huidige werkwijze. Het kan ook zijn dat ze die huidige werkwijze wel degelijk kennen, maar dat die niet overeenstemt met hun wensen t.a.v. doeleinden, structuur en praktijk.

– Verzorging van kinderen onder de 2 jaar en gedurende de hele dag vergt veel accommodatie en veel personeel en is dus duur. Ouders die van een dagverblijf gebruik willen maken, moeten daar veel geld voor betalen. Zij kunnen soms bijstand krijgen, mits zij binnen de criteria vallen. Doen zij dat niet dan zijn bedragen van f 10,- per dag echt geen uitzondering.

– De meeste dagverblijven hebben wachtlijsten. Moeders gaan dan andere oplossingen zoeken om toch te kunnen werken.

4.2 Adviezen voor onderzoek – 1 – Het is gewenst in alle statistische tellingen en onderzoeken met betrekking tot werkende vrouwen onderscheid te maken naar moeders met tenminste een jongste kind van 0 t/m 3, 4 t/m 5, 6 t/m 12 jaar. Het is zelfs gewenst beneden de 4 jaar per jaar te specificeren,

om na te kunnen gaan of het nog uitmaakt of het kind een baby of een peuter is.

2 – Het is gewenst onderzoek te doen naar de omstandigheden waarin de (jonge) kinderen verblijven als de moeder werkt, naar de motieven van de ouders om aan een bepaalde oplossing de voorkeur te geven en andere af te wijzen, en naar de mate van tevredenheid bij de ouders over de gekozen oplossing.

4.3 *Adviezen voor beleid* – 1 – De ontwikkeling van hele- en halve dagverblijven dient aangepast te worden aan de behoefte.

2 – De kosten van het dagverblijf dienen door grotere subsidiëring aanvaardbaar te zijn voor de gezinnen.

3 – De accommodatie van het kindercentrum en de opleiding en begeleiding van het daar werkende personeel moet dusdanig zijn, dat in het algemeen geen schadelijke effecten te verwachten zijn voor het kind dat er verblijft.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op een uitgebreidere studie 'Werkende moeders en kindercentra in Nederland'. Een concept van deze studie is gelezen door A. Boelmans-Kleinjan, C. Kool en K. Jansen. Zij wezen mij nog op recent materiaal en attendeerden op onnauwkeurigheden; hiervoor wil ik hen hartelijk danken. De grotere studie is verschenen in het kader van het Krecheprojekt van het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Deze studie, alsmede algemene informatie over het Krecheprojekt, is te bestellen bij het Secretariaat van het Sociologisch Instituut, Korte Spinhuissteeg 3, Amsterdam, tel. 020-5252262.
- 2 We kunnen hier niet uitgebreid op de begrippen emancipatie en arbeid ingaan. Niet alle arbeid is emanciperend. Het gaat ons hier er om dat de vrouw de mogelijkheid heeft te kiezen voor een werkkring als zij die begeert.
- 3 Zie ook Boelmans en Beuckens 1974, p. 19, 20.
- 4 *De Kleine Wereld* no 33 jan. 1974, p. 5.
- 5 Voor het schrijven van paragraaf 1 heb ik veel gehad aan de studies van Huiskamp 1971, Röling-van Kempen 1972, Muris 1973 en vooral Boelmans en Beuckens 1974. Omdat ik een specifieke probleemstelling wilde beantwoorden, moest ik de bronnen zelf weer raadplegen en bovendien naar recentere gegevens zoeken.
- 6 Voor een uitgebreidere behandeling en verwijzing naar deze bronnen vooral wat betreft de paragrafen 1.1 en 1.2 raadplege men de in noot 1 genoemde studie.
- 7 CBS VT 1960 deel 10 A 1967, p. 13 en 17 staat 3; CBS VT 1960 deel 10 C 1966 staat 2 op p. 10 en 11; Röling-van Kempen 1972, p. 10 en 11.
- 8 Boelmans en Beuckens 1974, bijlage 2a op p. 98, met raadpleging van CBS VT 1960 en Voorl. Uitkomsten VT 1971.
- 9 Sullerot 1972, p. 71.
- 10 CBS VT 1960 deel 10 A 1967 p. 34 en 48, tabel 1 op p. 56, 57.

- 11 Boelmans en Beuckens 1974, bijlage 2a op p. 98 en VT 1960 en de Voorl. Uitkomsten VT 1971.
- 12 Het absolute aantal werkende gehuwde vrouwen is volgens de Voorl. Uitkomsten VT 1971 483.000, volgens de fiscale telling 1964 (die ook part-time en seizoenwerk telt) 602.000 en volgens de arbeidskrachtentelling 1973 620.600.
- 13 Boelmans en Beuckens 1974, bijlage 2b op p. 99, gebaseerd op Volkstellingsgegevens 1960 en 1971. Ook: Arbeidskrachtentelling van 1973.
- 14 Zeldenrust-Noordanus e.a. 1964 p. XI tabel II-9; d'Ancona 1974, p. 41; Deggeller 1972, p. 5; Van Nimwegen en de Vries 1974, p. 29; Van Arkel-Merens e.a. 1970, p. 19; Boelmans en Beuckens 1974, p. 37, 38.
- 15 De tewerkstelling van de gehuwde vrouw NIVE 1963 deel 2, p. 1-3; Willems en Janmaat 1972, p. 35; Part-time arbeid in Utrecht 1971, p. 3 en 4; ook Volkstelling 1960 deel 10 A 1967 tabel 22; SER Advies inzake inschakeling 1973, p. 5, 6.
- 16 Het rapport over de arbeid enz. KAV 1957; Van Arkel-Merens e.a. 1970 en Deggeller 1972, p. 59.
- 17 Zeldenrust-Noordanus e.a. 1964, p. II, III.
- 18 Rapport Directoraat Generaal 1964.
- 19 Rapport Directoraat Generaal 1964 p. 9.
- 20 Ph. J. Idenburg, De ontwikkeling van het onderwijs in Nederland 1966, p. 509.
- 21 Zie ook Boelmans en Beuckens 1974, hoofdstuk 3.
- 22 Sullerot 1972, p. 75.
- 23 Volkstelling 1960, deel 10A tabel 22.
- 24 Boelmans en Beuckens 1974, p. 35. Boelmans-Kleinjan constateerde eveneens een toename van werkende moeders door gegevens van de volkstelling 1960 met het Margriet-onderzoek 1972 te vergelijken. Dit beruiste echter op een foutieve berekening. Zij zet dit recht in: A. Boelmans-Kleinjan, Beroepsarbeid door de gehuwde vrouw. NITHO-Ringband dec. 1974, p. 34.
- 25 CBS Inkomensverdeling 1967 tabel 8 op p. 18.
- 26 Van Doorne-Huiskes e.a. 1971, p. 107.
- 27 Van Rijswijk-Clerkx 1974, p. 25.
- 28 Sociaal Cultureel Planbureau. Leefsituatie-survey 1974. Onze dank gaat naar C. Kool die ons inzage gaf van enkele relevante tabellen uit het grondmateriaal.
- 29 Van Arkel-Merens 1970, p. 25.
- 30 CBS Volkstelling 1960 deel 10 A tabel 22 p. 140, 141; Van Arkel-Merens 1970. p. 25; Leefsituatie-survey, tabel 02.024 B.
- 31 Van Rijswijk-Clerkx 1974 p. 26; Rapport Directoraat Generaal.
- 32 Inventariserend onderzoek kinderopvangmogelijkheden CRM Rijswijk 1970.
- 33 Jansen en Van Rijswijk-Clerkx 1975.
- 34 Kinderverblijven te Amsterdam 1973.
- 35 Studie van het Krecheprojekt over de Centrale Vereniging. Ongepubliceerd.
- 36 Jaarboekje WKN 1971-1972, p. 6; De Kleine Wereld 1974, Special april 1972 no 21A p. 6; De Kleine Wereld 1974, no 33, p. 5, 6; Jaarboekje WKN 1974-1975, p. 4.
- 37 CBS Leeftijdsopbouw 1947, 1960, 1970, 1973.
- 38 Jansen en Van Rijswijk-Clerkx 1975. Kinderverblijven te Amsterdam 1973.
- 39 Een dergelijk soort indeling werd eerder toegepast in Van Rijswijk en Samwel 1972 en in Pruim-Willems 1973.

- 40 Rapport van de werkgroep Beleidsanalyse 1975, p. 10.
- 41 Ledenlijst 1972, De Kleine Wereld Special no 21A 1972, p. 85-104.
- 42 Zie ter illustratie het Philips experiment genoemd in dit artikel onder 3.1.
- 43 26 arbeidsters, 11 kantoorbedienden, 5 vrouwen met diverse beroepen zoals maatschappelijk werkster, logopodiste, 8 onderwijzeressen, 3 kunstbeoefenenden en 6 intellectuelen.
- 44 Schellekens-Ligthart 1957, p. 22, p. 48-115.
- 45 Van der Does de Willebois 1968.
- 46 Van der Does de Willebois 1968, p. 135.
- 47 SER Advies over de arbeid van vrouwen enz. 1966, p. 27.
- 48 Deggeller 1972, p. 39 en 60, en tabel 149.
- 49 Zeldenrust-Noordanus e.a. 1974, p. 1 en III-9.
- 50 Sullerot 1972.
- 51 Van Doorne-Huiskes e.a. 1971, p. 6-9.
- 52 Van Doorne-Huiskes e.a. 1971, p. 107.
- 53 Van Doorne-Huiskes e.a. 1971, p. 16, 61.
- 54 Van Doorne-Huiskes e.a. 1971, p. 61.
- 55 Van Rijswijk-Clerkx 1974.
- 56 Van Rijswijk-Clerkx 1974, p. 26, 27.
- 57 Van Rijswijk-Clerkx 1974, p. 42.
- 58 Schellekens-Ligthart 1957, p. 4.
- 59 Schellekens-Ligthart 1957; Van Doorne-Huiskes e.a. 1971; Van Rijswijk-Clerkx 1974.
- 60 Ik probeerde dit te doen in hoofdstuk 12 van mijn onderzoekrapport Van Rijswijk-Clerkx 1974.

Bronnen genoemd in paragraaf 1: De werkende moeders

- d'Ancona, Hedy, *De rol van de vrouw anno 1974*. Centrum Amsterdam 1974.
- Arkel-Merens, D. van (e.a.), *De vrouw kruipt waar ze niet gaan kan*. Leiden 1970.
- Boelmans-Kleinjan, A. C. en M. Beuckens-Vries, *Beroepsarbeid door vrouwen*. SISWO Amsterdam 1974.
- CBS Arbeidskrachtentelling 1973. *CBS Bulletin* no 153, 21 november 1974.
- CBS *Inkomensverdeling van werkende gehuwde vrouwen 1964 en 1966*. Den Haag 1971.
- CBS *Inkomensverdeling van werkende gehuwde vrouwen 1967*. Den Haag 1972.
- CBS Volkstelling 1960 deel 10 A 1967 en deel 10 C 1966.
- CBS Voorlopige uitkomsten Volkstelling 1971.
- Deggeller, Lies, *De werkende vrouw in Nederland*. Margriet Novum 1972.
- Doorne-Huiskes, J. van (e.a.), *Kindercentra in Utrecht*. Utrecht 1971.
- Huiskamp, M. J. *De betekenis van collectieve voorzieningen m.b.t. kinderopvang voor werkende gehuwde vrouwen en niet-werkende gehuwde vrouwen* (doctoraalscriptie) z.p. 1971.
- Muris, J. C., 'De vrouw op de arbeidsmarkt', in: *Intermediair* IX-3, 1973.
- Nimwegen, N. van en H. de Vries, *De werkende gehuwde vrouw en haar kindertal*. Utrecht 1974.
- Part-time arbeid in Utrecht*. Een voorlopige analyse van de huidige situatie en meningen bij de grote vestigingen in de stad Utrecht. Utrecht 1971.

- Rapport over de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin. Kath. Arb. Vrouwen beweging, z.p. 1957.
- Rapport van het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening: wensen van 875 vrouwen m.b.t. part-time werk. Den Haag 1964.
- Röling-van Kempen, E. T., *De buitenshuis werkende gehuwde vrouw en de stadsplanning*. Amsterdam 1972.
- Rijswijk-Clerkx, Lily E. van, *De behoefte aan kindercentra in een Amsterdamse buurt*. Crècheproject. Amsterdam 1974.
- Rijswijk-Clerkx, Lily E. van, *Werkende moeders en kindercentra in Nederland*. Crècheproject. Amsterdam 1974.
- SER. *Advies inzake de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces*. 1973.
- Sullerot E., *De vrouwenarbeid en de daarmee verbonden problematiek in de lidstaten van de gemeenschap*. 1972.
- Tewerkstelling van de gehuwde vrouw*, De, Informatienota van het Ned. Inst. voor Efficiency (NIVE). Den Haag 1963.
- Willems, P. J. en J. F. J. Janmaat. *Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw*. Nijmegen 1968.
- Zeldenrust-Noordanus, M. (e.a.), *Rapport m.b.t. een onderzoek inzake: Arbeid buitenshuis door vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid*. Inst. v. Psych. Markt en Motievenonderzoek. Rotterdam 1964.

Bronnen genoemd in paragraaf 2: De kindercentra

- CBS Leefstijfopbouw Nederland 1947, 1960, 1970, 1973.
- Inventariserend onderzoek kinderopvangmogelijkheden CRM*, Rijswijk 1970.
- Jansen, Kees en Lily E. van Rijswijk-Clerkx, *Kindercentra in de grote gemeenten in 1969*. Soorten en periode van oprichting. Een secundaire analyse van het inventariserend onderzoek van CRM uit 1969. Krecheproject. Amsterdam 1975.
- Kinderverblijven te Amsterdam in 1972*. Op grond van cijfers. jr. 9 nr 1, 1973, p. 3-12.
- Kleine Wereld*, De, orgaan van de Werkgemeenschap Kindercentra in Nederland.
- Pruim-Willems, Madeleine, *Wens en werkelijkheid in de krece*. Krecheproject. Amsterdam 1973.
- Rapport van de werkgroep 'Beleidsanalyse Kindercentra', in: *Beleidsanalyse* jr. 4 nr. 1, 1975, p. 4-31.
- Rijswijk-Clerkx, Lily E. van, en Louise Samwel-Groenman, *Verschillen tussen kindercentra en de mogelijkheden die te meten*. Krecheproject. Amsterdam 1972.

Bronnen genoemd in paragraaf 3: De kinderen

- Deggeller, Lies, *De werkende vrouw in Nederland*. Margriet Novum. Amsterdam 1972.
- Does de Willebois, J. L. M. van der, 'Een industrieel atelier voor part-time werkende gehuwde vrouwen', in: *Mens en Onderneming*, 22 no 3, 1968, p. 129-147.
- Doorne-Huiskes, J. van, *Kindercentra in Utrecht*, Utrecht 1971.
- Rijswijk-Clerkx, Lily E. van, *De behoefte aan kindercentra in een Amsterdamse buurt*. Amsterdam 1974.

L. E. van Rijswijk-Clerkx Kindercentra in Nederland

- Schellekens-Ligthart, A. J., *Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen*. Den Haag 1957.
- SER. Advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid. 1966.
- Sullerot E., *De vrouwenarbeid en de daarmee verbonden problematiek in de lidstaten van de gemeenschap*. Voorlichtingsdienst van de Europese Gemeenschap. 1972.
- Zeldenrust-Noordanus. Mary e.a., *Onderzoek maatschappelijke participatie van vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid*. Inst. v. Psych. Marktonderzoek. Schiedam 1974.